

पंडित जवाहरलाल नेहरूंचे लोकशाही बदल विचार

डॉ. संजय संदिपान चव्हाण

सहाय्यक प्राध्यापक

लोकप्रशासन विभाग,

आझाद महाविद्यालय औसा,

जि. लातूर.

शोधालेख का सार

लोकशाही हा शासन संस्थेचा प्रकार प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. भारतामध्ये देखील लोकशाही हा प्रकार प्राचीन कालखंडात अस्तित्वात आल्याची दिसून येते. दुसऱ्या महायुद्धानंतर बऱ्याशा राष्ट्रांनी लोकशाहीचा पुरस्कार केला आहे. 20 व्या शतकामध्ये लोकशाही बदलचे विचार जोराने वाहू लागले. आधुनिक कालखंडामध्ये लोकशाहीचा उदय सर्वप्रथम ब्रिटनमध्ये झाला. ब्रिटन हे राष्ट्र लोकशाहीची जननी म्हणून ओळखले जाते. जगात अनेक राष्ट्रांनी लोकशाही शासन पद्धतीचा स्वीकार केला असला तरी बऱ्याच राष्ट्रात हुकूमशाही, राजेशाही, साम्यवादी राजवट असल्याचे दिसून येते. बहुसंख्य राष्ट्रांनी लोकशाही पुरस्कार केला आहे.

पारिभाषिक शब्द: जवाहरलाल नेहरू, लोकशाही, सामाजिक लोकशाही, भारत

प्रस्तावना :-

लोकशाही हा शासन संस्थेचा प्रकार प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. भारतामध्ये देखील लोकशाही हा प्रकार प्राचीन कालखंडात अस्तित्वात आल्याची दिसून येते. दुसऱ्या महायुद्धानंतर बऱ्याशा राष्ट्रांनी लोकशाहीचा पुरस्कार केला आहे. 20 व्या शतकामध्ये लोकशाही बदलचे विचार जोराने वाहू लागले. आधुनिक कालखंडामध्ये लोकशाहीचा उदय सर्वप्रथम ब्रिटनमध्ये झाला. ब्रिटन हे राष्ट्र लोकशाहीची जननी म्हणून ओळखले जाते. जगात अनेक राष्ट्रांनी लोकशाही शासन पद्धतीचा स्वीकार केला असला तरी बऱ्याच राष्ट्रात हुकूमशाही, राजेशाही, साम्यवादी राजवट असल्याचे दिसून येते. बहुसंख्य राष्ट्रांनी लोकशाही पुरस्कार केला आहे.

लोकशाहीचा अर्थ :-

लोकशाही शासन म्हणजे “ज्या राज्यात राज्यसत्ता ही लोकांच्या हाती असते आणि लोक ती राज्यसत्ता स्वतः किंवा आपल्या प्रतिनिधीद्वारे वापरतात यालाच लोकशाही असे म्हणतात.” जनतेच्या इच्छा आकांक्षा हे अंतिम आणि सर्वोच्च मानून शासन हे लोकांना जबाबदार असतात आणि जनतेच्या इच्छेनुसार शासन संस्थेने कार्य करावे ही अपेक्षा असते. अब्राहम लिंकनने “लोकांचे, लोकांनी आणि लोकशाही लोकांसाठी चालविलेले शासन म्हणजे लोकशाही शासन होय.” शासन हे लोकांचे व लोकांनी चालविलेले असले तरी ते लोकहित व लोककल्याणासाठी असावे म्हणून लिंकनने लोकशाही शासनाचे नैतिक अधिष्ठान स्पष्ट केले आहे. लोकशाहीला एक नैतिक अधिष्ठान प्राप्त झाल्यामुळे शासनाचा एक प्रकार एवढाच अर्थ अप्रेरित नाही तर लोकशाहीला फार व्यापक अर्थ प्राप्त झाल्यामुळे राजकीय क्षेत्राबरोबरच सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात ही तिची अनन्य साधारण महत्त्व आहे. ग्रीक भाषेतील “Demos” आणि “Kratia” या दोन शब्दापासून “Democracy” हा शब्द बनला आहे “Demos” या शब्दाचा अर्थ जनता हा होय, आणि “Kratia” याचा अर्थ शक्ती असा होतो.

हेरोल्ड लास्की :- लोकशाहीच्या कल्पनेचा गाभा हाच की, “प्रत्येक माणसाने आपल्या स्वतःच्या जीवनाचे सार शोधावे आणि त्याची प्राप्ती करण्याच्या मार्गातील अडचणी दूर कराव्यात.”

हेनरी मेन :- यांच्या मते लोकशाही म्हणजे निव्वळ शासनाचा एक प्रकार होय तसेच ज्या शासनाच्या प्रकारात लोकांच्या किंवा बहुजनांच्या हातात राजकीय निमंत्रण असते त्यांना लोकशाही म्हणतात.

महात्मा गांधी :- “लोकशाही लहानात लहान व मोठ्या मोठ्या व्यक्तीला पुढे येण्यास समान संधी प्राप्त व्हावी.”

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या जीवन परिचय :-

पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे प्राथमिक शिक्षण घरीच झाले, आणि उच्च शिक्षण मात्र इंग्लंडमध्ये हॅरो आणि केंब्रिज विद्यापीठात झाले. इंग्लंड मध्ये असताना ते मिल ग्लॅडस्टन यांच्या उदारमतवादी विचारसरणीने तसेच बर्नार्ड शॉ आणि बार्डनॉड रसेल या विचारवंतांमुळे ते प्रभावीत झाले. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांना राजकीय व सामाजिक विचारसरणी व चळवळीचा वारसा त्यांचे वडील पंडित मोतीलाल नेहरू यांच्याकडून मिळाला. 1920 नंतर म्हणजेच लोकमान्य टिळकांच्या निधनानंतर महात्मा गांधीजींच्या

नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्य चळवळीत सरदार पटेल, डॉ. राजेंद्र प्रसाद आणि सुभाष चंद्र बोस यांच्याप्रमाणेच नेहरूंचाही मोठा वाटा होता. महात्मा गांधींचे ते अनुयायी राहिले आहेत.

पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि लोकशाही :-

पंडित जवाहरलाल नेहरूंचा लोकशाही सिद्धांत, आचरण पद्धती साधनसूचीतेवर गाढ विश्वास होता. हिंसा आणि अधिकारशाही याबद्दल त्यांच्या मनात तिरस्कार होता. स्वातंत्र्य संग्रामात लढताना त्यांनी केलेले अग्निदिव्य, त्यांनी सोसलेले हाल अपेष्टा, हक्क भंग आणि मानभंगाचे अनेक प्रसंग त्यांनी अनुभवलेले होते. त्यामुळे त्यांच्या मनात स्वातंत्र्याबद्दल ओढ होती. त्यांच्या प्रदेश दौऱ्यातून आणि भाषणातून लोकांशी उत्कृष्ट संवाद साधत आणि त्यांनी यातूनच लोकनेता ही आपली प्रतिमा जनतेच्या मनात त्यांनी रुजवली होती. त्यांचा सर्वसाधारण माणसावर दृढ विश्वास होता. त्यामुळे सर्वसामान्यांची प्रतिष्ठा हे त्यांच्या लोकशाही निष्ठेचे मुख्य सूत्र होते.

विशाल दृष्टिकोन :-

लोकशाही कडे पाहण्याचा पंडित जवाहरलाल नेहरूंचा दृष्टिकोन अतिशय व्यापक होता. लोकशाही म्हणजे ती एक जीवन पद्धती, विचार पद्धती आणि एक वैशिष्ट्यपूर्ण राजकीय, आर्थिक व्यवस्था आहे असे त्यांचे मत होते. त्यामुळे ते लोकांच्या जीवनाच्या आर्थिक व राजकीय क्षेत्रात संधीची समानता ते पाहत असत.

व्यक्तीस्वातंत्र्य हाच केंद्रबिंदू :- नेहरूंची लोकशाही विचारात व्यक्ती व तिचे स्वातंत्र्य हा त्यांच्या वैचारिक केंद्रबिंदू होता.

मूलभूत हक्कांवर श्रद्धा :- व्यक्तीचे मूलभूत अधिकार या संकल्पनेवर त्यांची अपार श्रद्धा व निष्ठा होती.

आर्थिक व सामाजिक लोकशाहीची गरज :- पंडित जवाहरलाल नेहरूंना केवळ राजकीय जीवनातील लोकशाही अपेक्षित नव्हती. त्यांना त्याचबरोबर सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रातील लोकशाही हवी होती.

संधीची समानता :- समाजातील सर्व जाती-धर्माच्या लोकांना संधीची समानता उपलब्ध करून देऊन समाजातून पिळवणुकीचे पूर्ण उच्चाटन होणे आवश्यक आहे असे त्यांना वाटत होते. ते वर्ग विहीरित समाज रचनेचे ते चित्र रेखाटत असत.

अडचणीची जाणीव जाणीव :- आपले उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी मार्ग सोपा असून त्यात अनेक अडचणी आहेत हे ओळखून ते असे म्हणतात, “जे जे काही त्यांच्या मार्गात उभे राहत असेल ते ते दूर करावे लागेल शक्यतो सौम्य मार्गाचा अवलंब करावा” असे ते म्हणत असत.

व्यवहारवादी दृष्टिकोन :- पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या लोकशाहीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन होता तो व्यवहारवादी आणि वास्तववादी होता. यांचे सातत्य दिसते. व्यक्ती स्वातंत्र्यवाद देशाची सुरक्षा ते नेहमीच सांगड घालत असत. राजकीय परिस्थिती, आंतरराष्ट्रीय तणाव, देशाचे सार्वभौमत्व आणि सुरक्षितता या दृष्टिकोनातून व्यक्तिस्वातंत्र्यावरील आणाव्या लागणाऱ्या विविध बंधनाचे समर्थन त्यांनी केलेले आहे. पक्षीय लोकशाहीचे पंडित जवाहरलाल नेहरू हे समर्थक होते.

सारांश :-

पंडित जवाहरलाल नेहरूंना संपूर्ण भारतात लोकशाही आणायची होती. जी सर्वांना स्वातंत्र्य मिळवून देईल. आर्थिक व सामाजिक समता, बंधुभाव निर्माण करेल. त्यांच्या मते, लोकशाही म्हणजे केवळ व्यक्ती स्वातंत्र्य, प्रतिनिधिक स्वरूपाची लोकशाही आणि आर्थिक व सामाजिक समानता नाही तर, समाजाच्या प्रश्नाकडे जाण्याचा स्वयंशिस्तीचा मार्ग होय. थोडक्यात म्हणजे लोकशाही म्हणजे निश्चित साधनसुचिता हा पंडित जवाहरलाल नेहरूंचा आग्रह होता.

संदर्भसूची :-

1. सुरेश द्वादशीवार, जवाहरलाल नेहरू, स्वातंत्र्यलढ्याचे नेते आणि देशाचे पंतप्रधान, साधना प्रकाशन, 431, शनिवार पेठ, पुणे 411030
2. डॉ. वि.मा. बाचल व र.घ. वराडकर, राज्यशास्त्र पेपर 1, ऐच्छिक- निराली प्रकाशन 1312, शिवाजीनगर, अच्युदय प्रगती, जे.एम. रोड, बँक ऑफ बडोदा लेन, पुणे 411005.
3. डॉ. अलका देशमुख, राजकीय सिद्धांत आणि राजकीय विचार, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
4. प्रा.डॉ. व.गो. नांदेडकर, राजकीय विचार आणि विचारवंत, डायमंड पब्लिकेशन, 2011 अक्षरवेल, पुणे.